

Μάρας: Αντόρνο και Νίτσε

Κώστας Μάρας: *Η κριτική του Λόγου και της μεταφυσικής στον Αντόρνο και τον Νίτσε. Μια συγκριτική ανάγνωση*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια 2008, 503 σ., 20 €.

Κρίνει ο Ζήνων Τσικρικάς (Δρ Φιλοσοφίας)

zenon_ts@yahoo.gr

Στο τέλος της μεταφυσικής ανακύπτει το εναγώνιο ερώτημα για τη δυνατότητα της αναγέννησής της ή για μια νέα μη-μεταφυσική και μετα-μεταφυσική αρχή ή για την εγκατάλειψη κάθε μεταφυσικού ή μετα-μεταφυσικού εγχειρήματος. Μπορεί ο Λόγος της μεταφυσικής να την ανανεώσει και να την οδηγήσει σε μια νέα φάση προσέγγισης του «υπερρισθητού υποστρώματος», του Είναι, μιας τελεολογικής αλήθειας, ή η μεταφυσική έχει πεθάνει τελεσιδικά χωρίς ελπίδα μιας νέας ζωής; Μπορεί ο Λόγος να αποπειραθεί μια νέα μετα-μεταφυσική υπέρβαση που δεν θα έχει τον χαρακτήρα της άφιξης σε κάποιον *mundus intelligibilis* ή στην τελική αλήθεια, ή τα δεδομένα του θετικισμού και του πραγματισμού έχουν υποκαταστήσει χωρίς δυνατότητα υπέρβασης πλέον τις υποστασιοποιήσεις της μεταφυσικής; Και τι μπορεί να είναι αυτό το «μετά» πλέον; Είναι “κάτι” που δεν είναι ουσία; Αν δεν υπάρχει κάποια ουσία σε αυτόν τον χώρο του «μετά», τι μπορεί να είναι το ίδιο και το “φαινόμενό” του; Μήπως είναι φαινόμενο ενός απλώς κενού υπερβατικού ορίζοντα, ο οποίος υπάρχει μόνο ως φαινόμενο αναίρεσης κάθε ταυτότητας και υποστασιοποίησης; Αίρονται έτσι οι στατικές και ανυπέρβλητες αντιφάσεις μεταξύ υποκειμένου και “καθ’ αυτό”, με τρόπο όμως που μια τελεολογική κατάκτηση ενός πέρατος να είναι αδύνατη, και να απομένει ο ανεπίστροφος και αδιέξοδος οδύσσειος πλους και μετεωρισμός στον χώρο της υπερβατικής εμφάνειας (*Schein*) χωρίς “καθ’ αυτό”, του εξαίφνης του Πλάτωνα και των αδιέξοδων «οδών στο δάσος» του Χάιντεγγερ, όπου δεν επισυμβαίνει «ούτε φυγή ούτε άφιξη των θεών». Βρίσκεται ο άνθρωπος επί ξυρού ακμής, επάνω σε μια άρνηση κινούμενη αλλά χωρίς *negatum*, σε μια εμφάνεια που δεν χωρίζει υποστάσεις, δεν δημιουργεί στατικές αντιφάσεις, αλλά αποτρέπει τις υποστασιοποιήσεις τόσο του ενθάδε του θετικισμού όσο και του επέκεινα της μεταφυσικής;

Ο Κώστας Μάρας μας προσφέρει μια συγκριτική ανάγνωση των Αντόρνο και Νίτσε, αλλά και μια δική του θεώρηση της κριτικής του Λόγου και της μεταφυσικής, καθώς και της δυνατότητας «υπέρβασης» των μεταφυσικών αλλά και θετικιστικών υποστασιοποιήσεων που οδηγούν σε εργαλειοποίηση και αναίρεση του Λόγου. Η «υπέρβαση» –στην έννοια της οποίας ωστόσο η μελέτη δεν δίνει έναν συγκεκριμένο περιεκτικό ορισμό– διασώζει τον Λόγο ξεπερνώντας τις μεταφυσικές και θετικιστικές ισχύουσες υποστασιοποιήσεις, την ισοπεδωτική ταυτιστική λογική του που τον οδηγεί σε εργαλειοποίηση, αυτοαναίρε-

ση και αφασία. Το ερώτημα για το αν υπάρχει “κάτι” στον χώρο, προς τον οποίο υπερβαίνει ο Λόγος είναι καίριο και απαντάται στην πραγμάτευση του έργου. Η προβληματική που αναπτύσσει προσφέρει έρευνα αιχμής σε αυτό το θέμα. Στο πρώτο, εισαγωγικό κεφάλαιο του έργου τίθενται ως στόχοι: α) η αντίκρουση της άποψης ότι το έργο του Νίτσε αποτελεί επίθεση στον διαφωτιστικό και φιλοσοφικό Λόγο, β) η ανίχνευση της εκτεταμένης επιρροής του Νίτσε στον Αντόρνο, και γ) με τη βοήθεια του έργου και των δύο (και μάλιστα με μια διορθωτική επέμβαση του Νίτσε επί του Αντόρνο), η διάνοιξη μιας σύγχρονης κριτικής του Λόγου.

Στο δεύτερο κεφάλαιο, με βάση την *Διαλεκτική του ++διαφωτισμού* των Αντόρνο και Χόρκχαϊμερ (ένα έργο επηρεασμένο από την *Γενεαλογία της ηθικής* του Νίτσε), παρουσιάζεται ένα εξελικτικό σχήμα από τον μύθο μέχρι τον διαφωτισμό, στον οποίο όμως ο Λόγος επαναστρέφει προς τον μύθο. Ο μύθος περιέχει εγγενή διαλεκτικά διαφωτιστικά χαρακτηριστικά απομάγευσης, σχηματοποίησης και εργαλειοποίησης της φύσης, αλλά και της φύσης του ίδιου του ανθρώπου (σ. 21, 25), ενώ ο Λόγος μεταχειρίζεται δεδομένες υποστασιοποιήσεις και εργαλειακές μηχανοποιήσεις ώστε να αυτοαναιρεθεί και να γίνεται μύθος. Πρόκειται για ένα «λογικό συνεχές» που μεταγγίζεται από τον μύθο μέχρι τον Λόγο (σ. 36). Έτσι τελικά ο διαφωτιστικός Λόγος, η ratio, μένει εγκλωβισμένη στην κυκλικότητα και αναγκαιότητα των υποστασιοποιήσεων και δεν μπορεί να προβεί σε κριτική υπέρβαση (σ. 32 κ.ε.). Ως μόνη λύση προτείνεται η ανάμνηση και η επιστροφή στη φύση, η οποία φαντάζει πολύ αδύναμη (σ. 33, 55). Ο Νίτσε, αντίθετα, δεν βασίζεται σε μια τέτοια κλειστή νομοτέλεια και διαλεκτική-εργαλειακή διαμεσολάβηση, αυτοαναφορικότητα και αυτοαναιρέση του Λόγου, αλλά προτάσσει ως θεμελιακή διάγνωση την πολλαπλότητα ερμηνευτικών επανανοηματοδοτήσεων (σ. 38, 39), ώστε να εμφανίζεται ο «καιρός» μια ριζικής δημιουργίας (σ. 45) και άμεσης αυτοθεσμίζουσας αυθυπέμβασης. Ο Αντόρνο διαβλέπει αυτή την κυκλική ταυτοποίηση και εργαλειοποίηση του διαφωτισμού στον Καντ, στον οποίο συμβαίνει τελικά η υπαγωγή του μερικού στην a priori υπερβατολογική ενοποίηση, στις στοχαστικές συνθέσεις (σ. 66). Και οι συνθετικές κρίσεις είναι μάλλον αναλυτικές, το υπερβατολογικό αντικείμενο είναι το λογικό υποκείμενο, η συνθετική ενότητα της συνείδησης (σ. 74). Αντίθετα ο Νίτσε βλέπει μια ερμηνευτική πολλαπλότητα και ανοικτή προοπτική από τη βούληση για δύναμη που μπορεί να ξεπερνά την αδήριτη κατά Αντόρνο δουλεία και αφασία του Λόγου στις ταυτοποιήσεις της γλώσσας και τις κυκλικές υπαγωγικές υποστασιοποιήσεις του.

Κατά τον Κ.Μ., η *Διαλεκτική του διαφωτισμού* υπερβάλλει, καθώς προϋποθέτει ως λογική και οντολογική αρχή την αυτοσυντήρηση του εαυτού που οδηγεί στον ταυτιστικό και εργαλειακό αφαιρετικό ακρωτηριασμό του μυθολογικού αλλά και διαφωτιστικού υποκειμένου για χάρη του εναπομείναντος μέρους (σ. 92-103). Στον Αντόρνο, μεταξύ διαφωτιστικού αυτοαναφορικού ακρωτηριασμένου υποκειμένου και επιστροφής στη ζωική φυσική κατάσταση, tertium non datur. Το ίδιο συμβαίνει στον ετεροκαθορισμό του ηθικού λόγου (σ. 107-14). Ο Νίτσε, αντίθετα, δεν βλέπει ως καθοριστική την κυκλική αυτοσυντήρηση της ουσίας του Σπινόζα, αλλά τη θέληση για δύναμη που διευρύνει ερμηνευτικά την εμβέλεια των ενεργημάτων της. Δύναμη και όχι ουσία, αυτοϋπερνίκηση και αυ-

θυέρβαση είναι η βάση της ύπαρξης στον *Zaratoústra*. Η διαπίστωση αυτή δίνει τον τόνο στη σύγκριση που επιχειρεί ο Κ.Μ. μεταξύ Αντόρνο και Νίτσε ως προς τη δυνατότητα κριτικής υπέρβασης του αυτοαναφορικού και αφασικού λόγου της μεταφυσικής (σ. 100-3). Ο Αντόρνο θέλει να διασώσει τη μεταφυσική και διαβλέπει στο «ηθικό νοούμενο» την ελπίδα για μια μη ταυτιστική πρωτοποριακή συνείδηση, η οποία διασώζει το «μη ταυτόσημο» και λάμπει στιγμιαία για να σβήσει μετά. Ο υπεράνθρωπος του Νίτσε όμως έχει ήδη διέλθει από τους καταναγκασμούς της κοινωνικής συλλογικότητας και βρίσκεται πια σε ένα μετα-ηθικό επίπεδο, προβαίνοντας στο ενέργημα μιας αυθυπερβαίνουσας αυτοθέσμησης με αρνητική αυτοαναφορά (σ. 123-30).

Στο τρίτο, τέταρτο και πέμπτο κεφάλαιο παρουσιάζεται η κριτική της μεταφυσικής των Αντόρνο και Νίτσε ως διάσωση της υπέρβασης. Για τον Αντόρνο, η διαφωτιστική κριτική οδηγεί σε εργαλειακή κυριαρχία και αυτοκαταστροφή. Στην εμπειρία όμως του “υψηλού” ο Λόγος, ξεπερνώντας την ανικανότητα της διάνοιας και της φαντασίας να το συλλάβει, αυτοθεσμιζεται με βάση ιδέες ηθικού αυτοκαθορισμού που δεν υπόκεινται στις φυσικές νομοτέλειες της διάνοιας. Το «υπεραισθητό υπόστρωμα» δεν είναι αντικείμενο αλλά ιδεατή προϋπόθεση και θεμέλιο της αισθητικά στοχαζόμενης κριτικής ικανότητας (σ. 172-85). Το ηθικό υπερ-αισθητό υπόστρωμα που δεν είναι μόνο διορθωτικό μέτρο ή στοχαστική υπερβατολογική εμφάνεια, που δεν υποστασιοποιείται ως δεδομένο και παραμένει μη-ταυτόσημο, διασώζει τη δυνατότητα υπέρβασης πέρα από τον αυτοακρωτηριασμό των ταυτισμών (σ. 176-85). Για τον Νίτσε, η ελπίδα ενός νέου διαφωτισμού αναδύεται στον «καιρό» όπου ο υπεράνθρωπος, πέρα από κάθε διαφωτιστικό πρόγραμμα, θα υπερβεί εαυτόν χωρίς αναφορά σε ένα ηθικό νοούμενο ή υπερ-αισθητό υπόστρωμα. Η ανθρώπινη ιστορία είναι κίνηση *in infinitu*, χαστική διαδοχή από τέτοια ερμηνευτικά ενεργήματα και όχι διαλεκτική συνέχεια του Λόγου. Αυτή είναι κατά τον Κ.Μ. η αποφασιστική διαφορά του Νίτσε από τον Αντόρνο ο οποίος, σε αντίθεση προς τον Νίτσε, επιμένει να διασώσει το (έστω μη υποστασιοποιημένο) «καθ’ αυτό» και τη μεταφυσική του. Έτσι ο Νίτσε μπορεί να λειτουργήσει διορθωτικά προς τον Αντόρνο (σ. 158, 159, κ.α.). Βέβαια, ο Αντόρνο δανείζεται από τον Χέγκελ την εμφάνεια (Schein) και από τον Καντ το «υπεραισθητό υπόστρωμα» που αποτρέπει την απορρόφηση του επέκεινα της σκέψης από ένα πανλογικό πνεύμα (σ. 185-202). Η πραγμάτευση της εγγελιανής εμφάνειας (κυρίως στην «Λογική της Ουσίας») και του καντιανού υπεραισθητού υποστρώματος δείχνει ότι προς το μη-ταυτόσημο είναι δυνατή μόνο η «συνάφεια» μέσω μιας άμεσης «εποπτείας» που οδηγεί στη «μίμηση» του ελαχίστου διαφορετικού και όχι η υπαγωγική αντιστοιχία. Το συγκεκριμένο μη-ταυτόσημο δεν είναι ένας ταυτιστικός εσωτερικός πυρήνας αλλά το σημείο τομής μιας «συναστέρωσης» πολλών τέτοιων μιμητικών και παραστασιακών σχέσεων και στιγμιαίων ερμηνειών (σ. 221-40). Η ερμηνεία του Αντόρνο τείνει προς το «υπεραισθητό θεμέλιο» δημιουργώντας ένα «πλεόνασμα νοήματος» πέρα από τις ταυτίσεις και δεν ξεφεύγει από τα καντιανά *Προλεγόμενα κάθε μελλοντικής μεταφυσικής*. Τελική σημασία έχει η λύτρωση (*Minima Moralia*) όπως τίθεται ως πρόταγμα εκ μέρους μιας αρνητικής διαλεκτικής και μιας αρνητικής φιλοσοφίας της ιστορίας, η οποία στοχεύει εν τέλει σε μια άχρονη συμφιλιωτική εποπτεία του υπεραισθητού θεμελίου πέρα από εννοιακούς ταυτισμούς, και δη υπό το μεσσιανικό φως (σ. 243-57).

Ο Νίτσε, αντίθετα, δεν βλέπει μια καταληκτική εποπτεία και ερμηνεία του υπεραισθητού θεμελίου που θα υπερβαίνει τους ταυτισμούς, αλλά επιπεύει στην κίνηση της αέναης πρόταξης ερμηνειών και κοσμοθεωριών, της εμφάνειας χωρίς «καθ' αυτό». Γι' αυτό κάθε ερμηνεία και κάθε φανταστικό κοσμοειδωλό είναι ψευδή, τόσο το πλατωνικό όσο και το δικό του. Κρίνεται μόνο από το κατά πόσο υπηρετεί βιοτικές σκοποθεσίες. Η θέληση για δύναμη δεν αποτελεί φαινόμενο ως ενέργημα μιας υποκείμενης πραγματικότητας, αλλά εμφάνεια χωρίς πρωτότυπο, αυθυπέμβαση και αυτοκατίσχυση (σ. 334-50), που έτσι είναι αναγκασμένη να μην έχει αυτοαναφορικότητα, δηλαδή πρέπει να αυθυπερβαίνεται αποτελώντας άμεση και εμμενή κίνηση. Γι' αυτό απομένει ως τελική «υπόσταση» η ίδια η παραστατικότητα (σ. 365) και το δημιουργούμενο «αίσθημα κατίσχυσης» (σ. 343). Τόσο ο Αντόρνο όσο και ο Νίτσε ίστανται στο αδιέξοδο της μεταφυσικής. Ο Αντόρνο θέλει εσχατολογικά να άρει τόσο τις αδιέξοδες αντιφάσεις όσο και τους ταυτισμούς. Ο Νίτσε κινείται στην εμφάνεια ερμηνείας και επανερμηνειών χωρίς «καθ' αυτό», που δεν (υπερ-) βάνουν απλώς προς το μη ταυτόσημο «καθ' αυτό», αλλά κινούνται προς έναν ανοιχτό και ακαθόριστο ορίζοντα (σ. 367-86). Ο Νίτσε μπορεί έτσι να λειτουργήσει διορθωτικά στην πρόθεση του Αντόρνο να διασώσει τη μεταφυσική – αυτή είναι η θέση του Κ.Μ.

Στο έκτο και έβδομο κεφαλαίο ακολουθεί η μελέτη της αισθητικής θεωρίας των Αντόρνο και Νίτσε ως αποπεράτωσης του έργου τους, αλλά και ως έκπτωσης και «κρίσης της αισθητικής εμφάνειας». Ο Νίτσε χωρίζει την αισθητική εμφάνεια σε τρεις φάσεις. Η πρώτη είναι η μουσική, η χρονική περατότητα, η άμεση διονυσιακή εμφάνεια της χαοτικής ροϊκότητας της ζωής. Η δεύτερη είναι εμφάνεια της πρώτης εμφάνειας: ο χορός, η απολλώνεια μορφική φαινομενικότητα που παραπέμπει και επιστρέφει με την περατότητά της ισχύος της στην πρώτη· αποτελεί αυτοδιαμεσολάβηση της άμεσης ζωής που αποκτά έτσι συνείδηση του εαυτού της. Η τρίτη εμφάνεια, η δραματουργική πράξη του ηθοποιού, έχει την τάση να αυτονομηθεί και να γίνει κοσμοερμηνεία οριοθετημένη με λογική προφάνεια και αυτόνομη αναπαραστατική δύναμη του πρωτοτύπου, χωρίς να αποτελεί πλέον άμεση παράσταση. Έτσι η διαφωτιστική και σωκρατική φιλοσοφία υπεισέρχεται στη θέση της τραγικής στάσης. Αναζητείται κυκλικά η ορθότερη αυτόνομη αναπαράσταση του πρωτοτύπου, και αυτή η έκπτωση αποτελεί εγγενή τάση της απολλώνειας αισθητικής εμφάνειας. Βέβαια, η ίδια η αξίωση αναπαράστασης του πρωτοτύπου οδηγεί στην τραγική αναίρεση του ήρωα. Ο Νίτσε βλέπει την έξοδο από αυτή την έκπτωση της εμφάνειας στο πρόσωπο του μουσικού Σωκράτη, του οποίου η αισθητική-φιλοσοφική στάση, χωρίς να εξέρχεται από την περιοχή της αισθητικής παράστασης, υπερβαίνει την κρίση της με τον εκστατικό πλουραλισμό παραστάσεων (σ. 417). Στον Αντόρνο και στην αναφερόμενη στο μη-ταυτόσημο αισθητική εμφάνεια ενυπάρχει μια «ένταση» μεταξύ του αισθητικά εμμενούς και του εξωγενούς, η οποία μπορεί να οδηγήσει σε αυτόνομη της εικονικότητας του έργου τέχνης ή σε μια αυτοαναίρεσή του μετά τη φαντασμαγορική λάμψη του. Λύση της αντίφασης εντός της αισθητικής σφαίρας δεν υπάρχει, και την υπέρβαση στο μη-ταυτόσημο αναλαμβάνει μια αρνητική διαλεκτική μέθοδος στην οποία εντέλει υποκύπτει η αισθητική εμφάνεια.

Κατά τον Κ.Μ., ούτε ο Αντόρνο ούτε ο Νίτσε ανήκουν σε μια μετα-μεταφυσική εποχή. Ο Αντόρνο θέλει να δώσει μια διαμεσολαβημένη παραστατική έκφραση ενός νοηματικού πλεονάσματος. Τείνει προς μια εσχατολογική τελική συμφιλίωση με το μη-ταυτόσημο. Στον Νίτσε, το ενέργημα της σκέψης και η αντικειμενική της αναφορά αλληλοπεριχωρούνται. Το συμβάν ερμηνείας και η παράστασή του ταυτίζονται. Γι' αυτό δεν μπορεί να υπάρξει εξωτερική μετα-μεταφυσική απόσταση αλλά εμμενής κριτική αυθυπέμβαση, αφού η ίδια η μεταφυσική είναι χάος νοηματοδοτικών προταγμάτων που όλα αποτελούν ψευδή εμφάνεια. Η αποκάλυψη και κατάλυση της φενάκης της μεταφυσικής μπορεί να είναι αποτέλεσμα μόνο του ίδιου του μεταφυσικού στοχασμού. Μήπως όμως έτσι η τελική κριτική και σωτήρια λειτουργία του Λόγου είναι ένας νιτσειϊκός *amor fati*; Αν κατά τον Νίτσε ο Λόγος βρίσκεται ήδη και μόνο «εν ψευδή ερμηνεία», τότε η τελική του κριτική λύση και ικανότητα είναι το ενσυνείδητο ζωτικό ψεύδος, η πλήρης αποθέωση της μεταφυσικής αρχής της εργαλειακότητας και αυτοαναφορικότητας του Λόγου, της εξ ισχύος επιβολής, του καταναγκαστικού διαφωτισμού, που απλώς στρέφεται ολοκληρωτικά εναντίον του εαυτού του παραιτούμενος από κάθε αξίωση αλήθειας και ζωής. Ακόμη και ως ζωτικό ψεύδος για ένα κενό υποκείμενο, το άμεσο ενέργημα της ερμηνείας που ταυτίζεται με την αντικειμενική του αναφορά πρέπει να αυτοαναιρεθεί εφ' όσον δεν έχει και δεν επιθυμεί να έχει τα εχέγγυα εξ αντικειμένου ισχύος. Απομένει μόνο το «αίσθημα κατίσχυσης», αυθυπέμβασης, το ενέργημα της παράστασης. Δεν είναι κάπως ισχνή και τραγική μια τέτοια ζωή; Μήπως αυτή είναι ακριβώς η αποθεωτική αποπεράτωση της αυτονόητης εργαλειακότητας του Λόγου που στρέφεται εναντίον του αυτοκριτικά και εκούσια αυτοαναιρετικά; Μήπως το αίτημα του Αντόρνο για σωτηρία και όχι απλώς για υπέρβαση ή αυθυπέμβαση θέτει ένα περαιτέρω ερώτημα και αίτημα για μια «κριτική αρχή» που μπορεί να παράσχει τη σωτηρία, δηλαδή που μπορεί να προσφέρει αλήθεια και ζωή ακριβώς από την επώδυνη (αλλά έτσι και αναστοχαστική) έκπτωση στην πραγματικότητα της αναλήθειας και του κακού; Αλλιώς το ζωτικό ψεύδος είναι ανίσχυρο και τυφλό μπροστά στη βαρβαρότητα και κυρίως στο ζωτικό ψεύδος που μπορεί να είναι βαρβαρότητα.

Ενόψει και του εκτενούς καταλόγου δευτερεύουσας βιβλιογραφίας, κάποια εντύπωση προκαλεί η απουσία στο πόνημα ρητών βιβλιογραφικών αναφορών που θα εμπλούτιζαν την πραγμάτευση. Μπορούμε να υποθέσουμε ότι αυτό αποφεύχθηκε επειδή θα αύξανε δυσανάλογα την έκταση της μελέτης. Ίσως μάλιστα με κατάλληλη οικονομία και ενοποίηση παρομοίων θεματικών σε διαφορετικά του σημεία το έργο να ήταν μικρότερο. Η γλώσσα του κειμένου προσφέρει πάντως μια γλωσσικά, ορολογιακά και υφολογικά γοητευτική εικόνα, έστω και με την ενίοτε υπέρμετρα πλούσια πλοκή και παραστατικότητα της. Το έργο του Κ.Μ. εμπλουτίζει την ελληνική βιβλιογραφία με μια μοναδική, εκτενή και εξαιρετικά διεισδυτική ματιά στον χαρακτήρα της μεταφυσικής, στην κριτική της από τους Αντόρνο και Νίτσε, στην αισθητική τους θεωρία και στο ερώτημα μιας υπέρβασης του Λόγου πέρα από τα ταυτιστικά δεδομένα τόσο της μεταφυσικής όσο και του θετικισμού.

Δημοσιεύθηκε: 2.4.2009

Τρόπος παραπομπής στη βιβλιοκρισία:

Τσικρικάς, Ζ.: (Βιβλιοκρισία του:) Κώστας Μάρας: *Η κριτική του Λόγου και της μεταφυσικής στον Αντόρνο και τον Νίτσε* (Αθήνα: Αλεξάνδρεια 2008). *Κριτικά* 2009-06, <<http://www.philosophica.gr/critica/2009-06.html>>.